

Романюк В. М.,

викладач кафедри українознавства

Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова

ФУНКЦІОНАЛЬНА ПАРАДИГМА СОМАТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ

Анотація. У статті здійснено спробу виявити, описати та зробити комплексний аналіз основних аспектів дослідження функціональної парадигми соматичної лексики української мови, з'ясувати еволюцію уявлень про «соматизм», здійснити комплексний огляд наукових різноаспектних досліджень і публікацій із поставленої проблеми; виявити, описати та проаналізувати стан розбудови дослідження функціонування соматичної лексики як однієї з лексико-семантичних груп у лінгвістиці; навести основні напрями використання соматизмів і подати основні шляхи функціонування соматичних денотатів у лінгвокультурних одиницях і залежно від характеру номінації, семантики, матеріальної та духовної приналежності, зовнішніх і внутрішніх показників; вказати на перспективи подальших наукових розвідок.

У статті чітко окреслено перспективу дослідження – системний аналіз соматизмів художніх текстів, що дозволить визначити належність лексем до центру чи периферії соматичної лексики, що уможливить встановлення реальної продуктивності соматизмів у їх функціонуванні.

Особливу увагу зосереджено на функціональній парадигмі соматичної лексики у лінгвокультурологічних одиницях, а саме у словах із переносним значенням, у географічній термінології та топоніміці, астроніміці, полісемії, у тропах і фігурах мовлення, таких як метафора, метонімія та синекдоха, у порівняннях із соматичним компонентом, у фразеології, міфологемах, епітетах, паремійних зв'язках, гіперболізації та літотах, у синтаксичному паралелізмі, антитезах, лексемах на позначення символів і стереотипів.

Ключові слова: соматизм, соматичний, соматична лексика, людина, частини тіла людини, семантика.

Постановка проблеми. Неоднозначними і досить широкими є погляди на функціональну парадигму соматичної лексики, її місце у лінгвокультурологічних зв'язках і процесах, адже саме соматизми неодноразово ставали джерелами творення онімів, топонімів із соматичним компонентом, фразеологізмів, паремій тощо, а вони, як засоби мовної системи та її дискурсивних продуктів, які фіксують культурно вагому інформацію, і є предметом лінгвокультурології. Де ж саме використовується соматична лексика в українській мові?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблем соматизмів різною мірою зверталися у своїх працях В. Русанівський, Н. Стрелець, Д. Шмельов, В. Ткаченко, А. Шамота, Д. Терехова, Н. Любур, Н. Дяченко, О. Государська, О. Тимченко, Н. Яніцька, С. Панцьо, О. Материнська, Ю. Жарікова, В. Калько, І. Ярова, О. Степаненко, І. Скрипник, Н. Скоробагатко, В. Шевелюк, О. Пилипів, О. Андрейченко. Серед діалектологічних досліджень, дотичних до вивчення поставленої проблеми, слід зазначити праці В. Павела, П. Гриценка, М. Рут, Т. Чайко.

Метою статті є виявити, описати та здійснити комплексний аналіз функціональної парадигми соматичної лексики,

з'ясувати еволюцію уявлень про «соматизм» та окреслити стан розбудови проблеми у лінгвістиці.

Виклад основного матеріалу. Соматична лексика привертала до себе увагу у різні історичні періоди, адже людина почала усвідомлювати себе серед навколишньої дійсності й визначати себе як особу безпосередньо через органи чуття й частини власного тіла. Соматизми набули широкого функціонування як у повсякденній розмовній мові, так і в лінгвокультурології.

Білоруська дослідниця В. Маслова зазначає та аналізує дев'ять типів лінгвокультурних одиниць і явищ, які є предметом лінгвокультурології: «1) слова і вирази, які є предметом лінгвокультурології; 2) міфологізовані культурно-мовні одиниці (міфологеми); 3) паремії; 4) символи та стереотипи, еталони й ритуали; 5) образи; 6) мовленнєва поведінка; 7) стилістичний уклад мови; 8) мовленнєвий етикет; 9) взаємодія релігії і мови» [1]. Соматизми широко функціонують у кожній із наведених типів лінгвокультурних одиниць і слугують невичерпним джерелом для мовознавчого дослідження лінгвокультурем.

Соматична лексика характеризується різноплановим і досить широким функціонуванням як у друкованих стилях української літературної мови, так і в розмовному та діалектному мовленні. Ця лексико-семантична група є однією з найпоширеніших мовних груп, яка характеризується найчисельнішою динамікою послуговування.

Досить часто соматизми були предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Так, неодноразово свою увагу приділяла соматизмам А. Шамота у процесі дослідження переносного значення слова. Вона зазначає, що «широко вживаються назви частин людського тіла для найменування предметів і явищ навколишнього світу, причому в різних мовах один і той же предмет асоціюється по-різному». Дослідниця акцентує увагу на тому, що «зовнішність людини, характер людини, взагалі людина також є тим центром, навколо якого групуються слова з переносним значенням» [2, с. 249], наприклад: *вусики* (у *злакових*), *ріг* (*вулиці*), *волоссячко* (*кукурудзи*), *зуби* (*гребінця*, *граблів*), *хвіст* (*комети*, *літака*), *ребра* (*піраміди*), *головка* (*капусту*) [2, с. 114–115].

П.Ю. Гриценко зазначає, що переносні назви характеризуються також і різним рівнем абстрагування ознак у предмети, які є об'єктом сприймання: «з одного боку – «ніс» людини і «ніс» корабля, «ручка» дитини і «ручка» дверей, з другого боку – «рука» у значенні не фізично конкретному та абстрагованому» [3, с. 158]. В результаті цього виокремлюється два випадки, де у першому наявний перенос у межах світу «фізичних речей», а в другому «відбувається перехід зі світу фізичного у світ психічний» [2, с. 158]. Також варто враховувати, що на мовному писемному рівні соматична лексика використовується насамперед для позначення предметів побуту та їх частин, а на рівні усного мовлення сфера їх використання значно розширюється.

Образність вжитих у переносному значенні соматичних дериватів стирається у назвах термінологічного характеру, але вона досить легко відновлюється у контексті, в основному за рахунок «означення, яке є звичним для слова у прямому значенні, коли воно стосується живої істоти» [2, с. 118].

Соматизми відомі як база творення географічної термінології. Специфіка їх, на думку Т.Н. Чайко, полягає у схожості форми і розташування позначуваних реалій. Наприклад: *голова – початок яру, витік річки; коліно – згин річки* [4, с. 100]. Значного поширення семантичні деривати на основі назв частин тіла набули у процесі творення топонімів, на що вказує М. Рут, оскільки серед топонімічної лексики «представлена практично вся структура людського тіла: *голова – волосся, очі, вуха, виліці, щоки, лоб, потилиця, шия; тулуб – груди, пузо, хребет, зад; руки і ноги – лікоть, коліна, пальці; нутроці – кишки, черево, серце*. Враховані практично всі специфічні для тварин (порівняно з людиною) частини тіла: *лапа, дзьоб, хвіст, хобот, роги, копито, крило*» [5, с. 83].

Досить рідко зустрічається послуговування лексико-семантичною групою соматизмів в астрономії. Т.Н. Чайко аргументує цей феномен тим, що ця лексико-семантична група характеризується специфікою називання астрономічних об'єктів, де номінація може проходити шлях «не від об'єкта до назви, а від міфа до об'єкта» [4, с. 101]. Цілісність сприйняття астрономічних об'єктів зумовлює уявлення про них як про цілісні образи, що за своєю суттю суперечить самій природі соматизмів.

Зустрічаються також випадки оцінного переносного вживання соматичної лексики, хоча загалом вона індиферентна до неї [2, с. 119]. Наприклад: «*він – моя права рука*», «*ти – мої очі, мої вуха*», «*серце моє*», «*моє серденько*», «*він – голова цього діла*» [2, с. 119]. Таке використання порівняно невеликої групи слів є традиційним.

Лінгвіст та мовознавець Д. Шмельов окреслює ще одну функціональну рису соматизмів – полісемію – та розмежовує певні її різновиди, де домінуюче місце займає соматичний компонент. Відповідно до першого «нове значення виникає разом із відкриттям чи розвитком нової функції предмета» [6, с. 65]. Згідно з другим типом поява нової семантики слова зумовлена зовнішньою подібністю, спільністю функцій і подій (ці випадки вчений проілюстрував прикладами *ніс – ніс корабля, крило – крило літака*) [6, с. 65]. Значення третього типу з'являються в процесі «образного зіставлення слів із різних семантичних сфер» [6, с. 65]. Значення, які належать до другого та третього типів, автор кваліфікує як метафоричні.

Центральне та основне місце у вивченні образного вживання соматизмів посідає їхня участь у тропях і фігурах мовлення, які традиційно є головними об'єктами лінгвістичного аналізу.

У своєму дослідженні В. Русанівський зазначає «антропонімізацію» явищ природи, «приписування живій і неживій природі процесів і дій, пов'язаних із діяльністю людини, з функціонуванням її організму, з подібністю до частин її тіла» та вважає їх важливим процесом у розвитку семантики слів, де основними засобами є метафора, метонімія та синекдоха. Ілюстративним матеріалом до них мовознавець часто використовує соматичні лексеми. Серед назв мір сипких тіл, які виникли внаслідок метонімічного переносу, вчений називає соматизм *жменя*, а слово *кирпа* (задертий ніс) використовує як приклад метонімічної назви людини за відповідною зовнішньою озна-

кою [7, с. 89]; для ілюстрації синекдохи послуговується сполученням, компонентом якого також є соматизм – «*попросити руки*» – запропонувати вийти заміж [7, с. 91].

Дослідник зазначає, що творення метафори розпочинається зі словосполучень, в яких одне слово вжите у прямому, інше – в переносному значеннях: *очі будинку – вікна будинку, світить очима – тильно дивиться з почуттям гніву, роздратування* [7, с. 93]. Перетворення метафоричного значення в лексичне передбачає розвиток першого у «слові з переносним значенням», тоді як «друге слово виявляється зайвим» [7, с. 93–94].

За словами І.Д. Артюнової, «метафора відповідає здібності людини схоплювати і створювати подібність між зовсім різними індивідами та класами об'єктів». Вона подає таку класифікацію соматизмів у метафорі:

1. об'єкти та явища, номени яких метафоризуються, але не спроможні метафоризувати;
2. об'єкти та явища, номени яких метафоризуються та метафоризують (долоня);
3. об'єкти та явища, номени яких не метафоризуються, проте мають здатність метафоризувати (рана).

Варто звернути увагу на висновок Т.Н. Чайко про існування «мікросистем метафор в межах однієї тематичної групи» [4, с. 103]. З огляду на це наводиться приклад сприйняття вулика як предмета, схожого на людську голову, або порівняння частин будинку з частинами тіла людини. Автор пояснює це тим, що людина пізнає навколишній світ, порівнюючи незнайомі предмети насамперед із собою, «частинами свого тіла і частинами тіла тварин», тобто з предметами, які постійно перебувають в полі зору і з цієї причини стають «своєрідним еталоном для порівняння» [4, с. 104].

Одним із найчисленніших і найяскравіших серед художніх тропів є порівняння з соматичним компонентом. У своєму дослідженні В.М. Мокієнко зазначила, що «порівняння – не лише спосіб номінації навколишньої дійсності, але й досить яскравий спосіб її оцінки». Саме порівняння надає наочності, експресивності, образно характеризує людину, явища природи, щоденні ситуації.

Порівняння з соматичним дериватом має трирівневу структуру: соматизм – суб'єкт порівняння (який порівнюється), соматизм – об'єкт порівняння (з чим порівнюється), основа співставлення (ознака порівняння) [8]. Мовознавець об'єднує об'єкти (образи) порівнянь соматизмів у декілька груп:

1. Світ природи: а) рослинний світ, б) тваринний світ, в) явища природи.
2. Світ людини: а) людина, б) екзистенціальне, в) предметно-речовий світ: одяг, прикраси, предмети побуту.

Великою чисельністю характеризуються «метафори-порівняння з частинами тіла в назвах рослин» [4, с. 100], різного роду асоціації, форма і розташування яких спричинили появу метафор цього типу.

Як зазначає А. Шамота, метонімічні утворення від лексико-граматичної групи з соматичним компонентом зустрічаються значно рідше, «тільки деякі з назв частин тіла можуть використовуватися метонімічно, точніше синекдохічно» [2, с. 117]. Так, серед лексем, які можуть вживатися метонімічно, є *рука, нога, язик, ніс, вуха, рот* [2, с. 117]. Зазначається також і традиційне твердження про випадки, у яких часто дуже важко визначити, що переважає – метафора чи метонімія [1, с. 105] у сполуках типу *лишині рот, Божа рука, людська*

нога не ступала, ховатись від людського ока [2, с. 117]. Це дає змогу зробити висновок, що метонімічно використані слова мають майже застигли, схожі між собою контексти. Вирази майже фразеологічні [2, с. 117–118].

Чільне місце в функціонуванні соматичної лексики посідає уособлення. «Воно робить співучасниками свого горя чи радості, розпачу чи захвату все, що оточує його у світі, – небо, гори, ліси, річки, сонце, зірки...».

Антропоморфізм є найбільш поширеним видом уособлення. Зазвичай він виявляється в тому, що зображуваний предмет уподібнюється людині чи наділений деякими людськими якостями. «Людина завжди намагається одухотворити все, що її оточує. Вона не може уявити собі, що природа мертва і бездушна; її уява постійно наповнює життям неживі предмети, проте це не все: людина постійно приписує всім предметам зовнішнього світу риси і прагнення, характерні її особистості» [Баллі 1961, 221 с.].

Завдяки своїй семантиці соматична лексика є одним із засобів антропоморфізації. Одним із видів уособлення є персоніфікація – уявлення неживого предмета чи явища у вигляді живої особи.

Соматизми характеризуються численністю і образністю використовуваних із ними епітетів. У словнику можна побачити перелік соматичних дериватів, при яких використовуються загальномовні, народно-поетичні та індивідуально-авторські епітети.

Епітети, характеризуючи соматичні деривати, вказують на їхню величину, розмір, колір, форму, риси характеру людини, настрій, її стан, здатності. Всі епітети при соматизмах чітко розподіляються на дві групи: метафоричні та метонімічні. Метафоричний епітет заснований на переносі по схожості, а метонімічні – на переносі по суміжності понять.

З точки зору семантичної системи епітетів розмежовують такі групи метафоричних епітетів при соматичних дериватах:

1) візуальні епітети, засновані на відео-образі та які складаються з кольорових і світлових епітетів;

2) слухові епітети, засновані на аудіо-образі.

Соматизми в метафоричних епітетах характеризуються за допомогою порівняння з тваринами, птахами, вогнем, дорогоцінним камінням, абстрактними поняттями. Серед метонімічних епітетів можна виділити такі групи: епітети віку, характеру, настрою, стану і якості.

Соматизми в метонімічних епітетах характеризуються за допомогою порівняння з абстрактними поняттями.

Гіперболічність у соматичній лексиці може проявлятися варіативно:

1) вживанням при соматизмах іменників у позиції речення (голова – держава);

2) формами найвищого ступеня порівняння прикметників на позначення ознак соматизмів (цей найсвітліший образ);

3) за допомогою метафори, в якій соматизм співвідноситься зі словом, яке має сему «великий за розміром, вагою»;

4) епітетами, які метафорично характеризують соматизми (величезні очі);

5) збільшувально-оціночними суфіксами чи словами, які метафорично позначає соматизм (очища);

6) поєднання іменниками кількісної семантики (вся кров до краплини);

7) в кореневому повторі як способі позначення сутності речей у їхньому максимально інтенсивному прояві (безсердечність серця).

Гіперболізація не тільки надає мові експресії, а й збагачує образ новим змістом, метафоризуючись. Перебільшення може слугувати засобом оцінки зовнішності: «в тисячегрудній могилі братській». Зустрічаються тексти, де зовнішність людини подано крізь лексико-семантичну симетрію гіперболи і літоти (очі мов кулак, брови в чотири версти).

На противагу перебільшенню, яке пов'язане зі створенням образу зовнішніх частин тіла і виконує зображувальну функцію, літота бере участь в формуванні образу внутрішніх органів людини (стиснуте в руці грудкою – серце чи рвань). Зустрічається в українській мові і образний паралелізм, в якому соматична лексика виступає в якості предмета чи образу зіставлення (то не птахи дві, то вії його низькі, сумні).

Найуживаніші соматизми в синтаксичному паралелізмі, коли «в суміжних висловах виявляється однакова структура речення» (Квятковський). Такий паралелізм характерний для фразеологічних виразів. У синтаксичному паралелізмі соматизми найчастіше слугують для опису зовнішності чи передачі психологічного стану людини (сльози – ріками, в серці – ластівки). В паралелізмі соматизми мають метонімічне наповнення зіставлення людини: 1) з явищами природи (цілому небу потрібно ціле море, усьому серцю потрібен весь бог), 2) між собою, утворюючи перелік (на багатьох устах – мої пісні, на багатьох очах – мої сльози), 3) з абстрактною лексикою (твої очі блакитні, мої думки суперечливі).

Антитеза з соматичним компонентом слугує для акцентування тілесності соматизмів (годинниковою стрілкою серце назву, а душу – зірковим циферблатом).

Також зустрічаються антитези із зіставленням протилежних ознак соматичних компонентів (очі у мене вогникувуглики). Зазвичай антитези описують зовнішність людини, тому в них найчастіше зустрічаються соматизми на позначення частин обличчя та волоссяного покриву. Рідше в антитезі зустрічається характеристика внутрішнього стану людини або її особистісних характеристик. Тоді використовуються соматизми на позначення внутрішніх органів та систем.

Цінним є спостереження Т.Н. Чайко про те, що соматизми є базою для творення лексем кількох тематичних груп: 1) знарядь праці та їх частин; 2) будівель і їх частин; 3) транспорту та його частин; 4) рибальського знаряддя і пасток та їх частин.

Велике значення для лінгвістики та діалектології має дослідження П. Гриценка, у якому він виділяє два типи вторинної номінації – одно- і двоспрямовану на прикладах соматизмів і конструкцій із соматичним компонентом [9, с. 121]. Випадків двонаправленої вторинної номінації виявлено поки що небагато. Серед них мовознавець наводить губа / частина тіла і гриб. У разі односпрямованої вторинної номінації лексичні мікрогрупи, до яких входять лексеми, «можуть бути віддалені одна від одної настільки, що семантичний зв'язок між ними втрачається і настає омонімічний розрив; у такому разі зворотна транспозиція лексем (на зразок гриб / губа) не відбувається» [9, с. 121].

Висновки. Отже, дослідження соматичної лексики спрямоване насамперед на виявлення тематичних груп і функціонування, які поповнюються за рахунок семантичної і формальної видозміни соматизмів. Проте повної та остаточної класифікації лексико-семантичної групи соматизмів досі не сформовано, не визначено також основних функціональних парадигм і частоти й динаміки послугоування нею. Багато спостережень мають

принагідний характер, а використання інформації зазвичай є ілюстрацією інших теоретичних положень, аніж безпосередньо предметом дослідження цієї лексико-семантичної групи.

Подальше дослідження лексико-семантичного потенціалу соматичної лексики становить інтерес з огляду на прагнення встановити зв'язки між «об'єктом номінації та людиною, яка називає», можливість «побачити внутрішні форми та причину їхнього походження та виявити деякі закономірності називання» [10, с. 15]. Системний аналіз соматизмів дасть можливість визначити належність лексем до центру чи периферії соматичної лексики, допоможе встановити реальну продуктивність соматизмів у номінації. Це й становить перспективи подальших наукових пошуків.

Література:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М. : Академия, 2001. 208 с.
2. Шамота А.М. Переносне значення слова / На матеріалі художньої літератури : Дис. ... канд. філол. наук. К., 1971. 284 с.
3. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання діалектної лексики. Київ, 1990. 268 с.
4. Чайко Т.Н. Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике. В кн.: Вопросы ономастики, № 8, 9. Свердловск, 1974. С. 98–106.
5. Рут М.Э. Образная номинация в русском языке. Екатеринбург, 1992. 148 с.
6. Шмельов Д.М. Современный русский язык. Лексика. Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по специальности «Рус. яз. и литература». Москва, 1977. 334 с.
7. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. К., 1984. 240 с.
8. Мокиенко В.М. Русская бранная лексика: цензурное и нецензурное. Русистика : Берлин, 1994. № 1/2.
9. Гриценко П.Ю. Моделирование діалектної системи лексики. К., 1984. 255 с.
10. Терехова Д.І. Психолінгвістичні особливості сприйняття соматичної лексики в українській та російській мовах : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. К., 1997. 18 с.
11. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. К., 1974. 260 с.
12. Лобур Н.В. Антропометрична метафора в мовній картині світу: типологічна модель : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. К., 1997. 21 с.

Romaniuk V. The functional paradigm of somatic vocabulary

Summary. In this article we analyzed the theoretical foundations of systems research semantic significance of somatic vocabulary, carried out a comprehensive review of scientific research and publications of the problem, we presented the basic classification of somatic vocabulary depending on the functioning of the category, semantics, material and spiritual identity, internal and external indicators and analyzed types of classifications somatisms for semantic features and direct their functioning, found and analyzed the state of development of the study of somatic vocabulary as one of the lexical- semantic groups in linguistics; made a comprehensive review of scientific researches and publications on this problem; identified, describes and analyzes the state of development of the study of somatic vocabulary as one of the lexical-semantic groups in linguistics; given the basic directions of functioning and presented its place in linguocultural relations; demonstrated on the prospects for further scientific research.

The article clearly outlines the prospect of research – a systematic analysis of somatisms of artistic texts, which will allow to determine the affiliation of lexemes to the center or periphery of somatic vocabulary, which will allow to establish the real productivity of somatisms in their functioning.

Particular attention is focused on the functional paradigm of somatic vocabulary in linguocultural units. Namely: in words with figurative meaning, in geographical terminology and toponymy, astronomy, polysemy, in tropes and figures of speech, such as metaphor, metonymy and synecdoche, in comparison with the somatic component, in phraseology, mythologists, epithets, paresthesia, hyperbolization and lythos, in syntactic parallelism, antithesis, tokens of symbols and stereotypes, etc.

Key words: somatism, somatic, somatic vocabulary, human, human body parts, semantics.